

Μελιδώνης Γεώργιος, Μεταπτυχιακός φοιτητής

Τμήμα Γεωγραφίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου

geoma17010@geo.aegean.gr

Η Άντισσα στο παρόν και στο παρελθόν

Αντικείμενο της παρούσας ανακοίνωσης αποτελεί η ιστορική μελέτη της ευρύτερης περιοχής της Άντισσας στο νησί της Λέσβου και η διαχρονική πορεία της Άντισσας από το παρελθόν στο παρόν, ώστε να αναδειχθεί η Ιστορική Γεωγραφία της περιοχής. Το θεωρητικό πλαίσιο της ανακοίνωσης επικεντρώνεται στην ιστορική εξέλιξη της Άντισσας σε δύο οικισμούς που απέχουν μεταξύ τους 7,5 χιλιόμετρα σε ευθεία γραμμή.

Η μεγάλη απόσταση μεταξύ των δύο οικισμών αποτέλεσε αφορμή για την εκπόνηση της παρούσας ανακοίνωσης η οποία στηρίχτηκε σε δύο ερωτήματα : «Γιατί υπάρχει τόσο μεγάλη απόσταση μεταξύ τους;» και «Σχετίζονται ιστορικά οι δύο οικισμοί;». Η παρούσα μελέτη αποτελεί μονογραφία και η προσέγγιση του θέματος γίνεται θεωρητικά με τη χρήση δευτερογενών πηγών. Χρονικά εκτείνεται από την προϊστορία μέχρι τη σύγχρονη εποχή και χωρικά μελετά τους δύο οικισμούς στην ευρύτερη περιοχή. Ο στόχος της είναι να αποδειχθεί η σχέση μεταξύ των δύο οικισμών ενώ ο σκοπός είναι να αναδειχθεί η περιοχή της Αρχαίας Άντισσας.

Έτσι, το πρώτο μέρος της παρούσας ανακοίνωσης μελετά την ιστορική γεωγραφία της Άντισσας από τους αρχαίους μέχρι και τους μεσαιωνικούς χρόνους ενώ το δεύτερο τη μελετά από τους νεότερους χρόνους μέχρι και τη σύγχρονη εποχή. Από τα αποτελέσματα της ανακοίνωσης συμπεραίνουμε ότι η αρχαία με τη νέα Άντισσα δεν σχετίζονται ιστορικά ενώ στη συνέχεια παρουσιάζονται τρόποι ανάδειξης και αξιοποίησης της πολιτιστικής κληρονομιάς της Αρχαίας Άντισσας, καθώς και του φυσικού κάλλους της περιοχής.

Λέξεις κλειδιά : Αρχαία Άντισσα, παρελθόν, Τελώνια, Άντισσα, παρόν

Antissa of the present and the past

The subject of this announcement is the historical study of the wider region of Antissa on the island of Lesvos and the history of Antissa from the past to the present, in order to highlight the historical geography of the region. The theoretical framework of the announcement focuses on the historical development of Antissa's in two settlements which are 7.5 km apart in a straight line.

The great distance between the two settlements was the reason for this announcement, which was based on two questions : "Why is there so much distance between them?" and "Are the two settlements historically related?". The present study is a monograph and the theoretical approach is made by the use of secondary sources. It extends from prehistory to modern times and spatially studies the two settlements in the wider region. Its aim is to prove the relationship between the two settlements and finally to highlight the area of Ancient Antissa.

Thus, the first part of the present announcement studies the historical geography of Antissa from ancient to medieval times, while the second one studies it from the modern times up to the modern age. From the results of the theoretical study we conclude that the ancient with the new Antissa are not historically related, and finally we present ways of exploiting the cultural heritage of Ancient Antissa, as well as the natural beauty of the region.

Keywords : Ancient Antissa, past, Telonia, Antissa, present

Εισαγωγή

Το τοπωνύμιο Άντισσα τοποθετείται σήμερα σε δύο σημεία της Δυτικής Λέσβου, τα οποία απέχουν μεταξύ τους 7,5 χιλιόμετρα σε ευθεία γραμμή. Το πρώτο εντοπίζεται στον σύγχρονο ημιορεινό οικιστικό σχηματισμό μέσα σε μια καлдέρα, ενώ το δεύτερο βρίσκεται βορειότερα, σε μια χερσόνησο στη θέση Αρχαία Άντισσα ή Οβριόκαστρο, όπου υπάρχουν τα ερείπια της αρχαίας πόλης και του μεταγενέστερου μεσαιωνικού κάστρου. Σήμερα, με τον όρο «Άντισσα» εννοούμε κυρίως το σύγχρονο χωριό, ενώ στην αρχαία πόλη υπάρχουν μόνο εξοχικές κατοικίες.

Αφορμή για την εκπόνηση της παρούσας ανακοίνωσης αποτέλεσε η μεγάλη απόσταση μεταξύ των δύο οικισμών. Η απόσταση αυτή δημιουργεί δύο μεγάλα ερωτήματα : Πρώτο «Γιατί υπάρχει τόσο μεγάλη απόσταση μεταξύ τους;» και δεύτερο «Σχετίζονται ιστορικά οι δύο οικισμοί;». Αντικείμενο της ανακοίνωσης αυτής αποτελεί η ιστορική μελέτη της ευρύτερης περιοχής της Άντισσας και η διαχρονική πορεία της Άντισσας από το παρελθόν στο παρόν, ώστε να αναδειχθεί η Ιστορική Γεωγραφία της περιοχής. Η παρούσα ανακοίνωση αποτελεί μονογραφία και η προσέγγιση του θέματος γίνεται θεωρητικά με τη χρήση δευτερογενών πηγών. Χρονικά εκτείνεται από την προϊστορία μέχρι τη σύγχρονη εποχή και χωρικά εντοπίζεται στο σημερινό χωριό και στην αρχαία πόλη της Άντισσας.

Έτσι, το πρώτο μέρος της ανακοίνωσης μελετά την ιστορική γεωγραφία της Άντισσας από τους αρχαίους μέχρι και τους μεσαιωνικούς χρόνους ενώ το δεύτερο τη μελετά από τους νεότερους χρόνους μέχρι και τη σύγχρονη εποχή. Η ανακοίνωση ολοκληρώνεται με την δημοσιοποίηση των συμπερασμάτων, με τα οποία αναδεικνύεται ο ρόλος, που διαδραμάτισε στο παρελθόν η παραλιακή Αρχαία Άντισσα και ο μεσόγειος οικισμός της σε αντιδιαστολή με το ρόλο, που διαδραματίζει στο παρόν η ευρύτερη περιοχή της σύγχρονης Άντισσας. Τέλος, προτείνονται τρόποι ανάδειξης και αξιοποίησης της πολιτιστικής κληρονομιάς της Αρχαίας Άντισσας, καθώς και του φυσικού κάλλους της περιοχής.

Η Άντισσα στο παρελθόν

Σύμφωνα με τη Μυθολογία, η Άντισσα ήταν μια από τις 5 κόρες του βασιλιά Μάκαρα, ο οποίος βασίλευε στη Λέσβο κατά τους αρχαίους χρόνους, όπου χτίστηκαν μετέπειτα και οι ομώνυμες πόλεις τους (Χατζηβλάστης, χ.χ.). Η θέση που ιδρύθηκε η Αρχαία Άντισσα, υποστηρίχθηκε ότι αυτή ήταν η πιο κατάλληλη της βόρειας παραλίας του νησιού για την ανάπτυξη μιας πόλης, λόγω του φυσικού της περιβάλλοντος. Συγκεκριμένα, περιβαλλόταν παλαιότερα από ένα ποτάμι που προστάτευε την αρχαία πόλη, αφού λειτουργούσε ως φυσικό οχυρό και το δεύτερο ήταν ότι αποτελούσε βασική πηγή για την ύδρευση και την άρδυσή της. Επιπροσθέτως, αυτό βοήθησε στην ανάπτυξη της γεωργίας και της κτηνοτροφίας της περιοχής. Επίσης, οι κάτοικοί της ασχολούνταν με τη συλλογή βελανιδιών, αλλά και με την αλιεία, ενώ από το τεχνητό λιμάνι της διεκπεραιώνονταν οι κάθε είδους εισαγωγές και εξαγωγές της πόλης (Κοντής, 1978).

Παρ' όλα αυτά, η εύρεση της τοποθεσίας της Αρχαίας Άντισσας αποτέλεσε μήλο της έριδος για τους σημερινούς αρχαιολόγους, εξαιτίας μιας παραλλαγής του μύθου του Ορφέα, που συνδέεται με το όνομα της και την ορίζει ως νησίδα. Τελικά, το ενδεχόμενο για ύπαρξη νησίδας απορρίφτηκε εξαιτίας των ανασκαφικών δοκιμών, καθώς και της μελέτης της γεωμορφολογίας του εδάφους που έγιναν από τους αρχαιολόγους R. Koldewey το 1886 και μετέπειτα από την W. Lamp το 1933, ενώ η τοποθεσία της ταυτοποιήθηκε από τα οικιστικά ευρήματα που εντοπίστηκαν στη συγκεκριμένη περιοχή. Επίσης, η W. Lamp υποστήριξε ότι η οίκηση της Αρχαίας Άντισσας ξεκίνησε τουλάχιστον από την πρωτογεωμετρική εποχή (1.100 - 900 π.Χ.) (Κοντής, 1978).

Στην αρχαϊκή εποχή η Αρχαία Άντισσα γίνεται γνωστή πανελληνίως χάρη στην προσωπικότητα του Τερπάνδρου, ενός σημαντικού ποιητή και μουσικού, που γεννήθηκε εκεί και έζησε από το 712 μέχρι το 645 π.Χ. (Γονιδέλλης, 2016), ενώ στη κλασική εποχή, γίνεται επίσης διάσημη χάρη στον ολυμπιονίκη Αρίστανδρο τον Αντισσαίο, που νίκησε στο αγώνισμα του σταδίου κατά τη διάρκεια της 153^{ης} Ολυμπιάδας (168 π.Χ.) (Γονιδέλλης, 2012).

Επιπλέον, στην κλασική εποχή η Αρχαία Άντισσα, μετέχει σε συμμαχίες και παίρνει μέρος σε πολέμους, οπότε καταστρέφεται και ξαναχτίζεται αρκετές φορές, ενώ στην ελληνιστική εποχή ξακουστή παρέμεινε η συμμαχία της με τον Μ. Αλέξανδρο. Αξίζει να σημειωθεί, ότι ο Μ. Αλέξανδρος έχτισε μια ομώνυμη πόλη για τους Αντισσαίους στην Ινδία γιατί τον βοήθησαν να νικήσει τον πόλεμο εκεί. Η τελική καταστροφή της Αρχαίας Άντισσας γίνεται το 167 π.Χ. από τους Ρωμαίους και όσοι κάτοικοι διασώθηκαν, μεταφέρθηκαν στη Μήθυμνα. Ο λόγος ήταν γιατί πρόσφεραν καταφύγιο στον εχθρό τους, τους Μακεδόνες (Δημοπούλου - Πηλιώνη, 2015).

Κατά τη βυζαντινή εποχή - άγνωστο ακριβώς πότε - στη θέση της πόλης της Αρχαίας Άντισσας κατασκευάζεται το κάστρο των Αγίων Θεοδώρων (σήμερα υπάρχει το ομώνυμο εκκλησάκι ανατολικότερα της αρχαίας πόλης) ή Οβριόκαστρο (επειδή πιθανόν να ζούσαν εκεί Εβραίοι). Μετά την κατάληψη του μεσαιωνικού κάστρου της Μυτιλήνης από τους Οθωμανούς το Σεπτέμβριο του 1462, οι υπερασπιστές του κάστρου των Αγίων Θεοδώρων παρέδωσαν χωρίς αντίσταση τόσο το κάστρο όσο και τον ομώνυμο οικισμό στους Οθωμανούς (Αναγνώστου, 2009).

Το 1548 σε οθωμανικό απογραφικό - φορολογικό κατάστιχο καταγράφονται στους Αγίους Θεοδώρους 336 χριστιανικές οικογένειες που πιθανόν να υπήρχαν και άλλοι κάτοικοι αν λάβουμε υπόψη ότι η καταγραφή έγινε για φορολογικούς λόγους. Το 1580, καταγράφεται η διπλή ονομασία του οικισμού Άγιοι Θεόδωροι ή Τζίθρα. Σύμφωνα με τον οθωμανολόγο Κωνσταντίνο Καμπουρίδη, οι διπλές ονομασίες υποδηλώνουν τη μετοικεσία του πληθυσμού από τον πρώτο οικισμό στον δεύτερο. Κύριο αίτιο αυτών των μετακινήσεων των κατοίκων του νησιού από τα παράλια προς τα ενδότερα είναι η αναζήτηση νέων χώρων εργασίας ενώ άλλα αίτια μπορεί να ήταν και οι συχνές επιδημίες/λοιμούς, που βρίσκονταν σε έξαρση την εποχή εκείνη, αλλά και οι πειρατικές επιδρομές, που ανάγκαζαν τους κατοίκους να μεταφέρουν τη μόνιμη κατοικία τους, από τα παράλια του νησιού προς τα ενδότερα (Αναγνώστου, 2004).

Συνεπώς ο οικισμός των Αγίων Θεοδώρων ερημώνεται οριστικά μεταξύ των ετών 1569 και 1580/1581, γεγονός το οποίο επιβεβαιώνεται κατά την περίοδο της αρχιερατίας του μητροπολίτη Μηθύμνης Γαβριήλ (1618 - 1621), αφού καταγράφεται από τον συγκεκριμένο μητροπολίτη ότι ο παράλιος οικισμός των Αγίων Θεοδώρων είχε πάψει να υφίσταται προ πολλών ετών (Φουντούλης, 1993).

Η Άντισσα στο παρόν

Το σύγχρονο χωριό της Άντισσας, ενώ φέρει το όνομα της αντίστοιχης αρχαίας πόλης, ιστορικά ταυτοποιείται με τον οικισμό «Τελώνια». Ο λόγος που δόθηκε η ονομασία αυτή οφείλεται, σύμφωνα με μία εκδοχή, στη μετοικεσία των λεπρών από τα γειτονικά χωριά, εξαιτίας της ύπαρξης του παρακείμενου μαντείου του Απόλλωνα που είναι μεταγενέστερο του μαντείου του Ορφέα. Αυτό βρίσκεται στη περιοχή Ράσκα (τα) ή Ράστιχα στο σπήλαιο «Σπήλιος» ή «Μαγαράς» και απέχει 2,5 χιλ. από τη σύγχρονη Άντισσα/Τελώνια. Γι' αυτό οι ντόπιοι θεώρησαν την περιοχή δαιμονισμένη και έτσι την ονόμασαν Τελώνια, που σημαίνει δαιμόνια σύμφωνα με τις δοξασίες των ανατολικών λαών (Wikipedia, χ.χ. , Α).

Πράγματι, ο οικισμός των Τελωνίων καταγράφεται για πρώτη φορά το 1548 σε οθωμανικό απογραφικό - φορολογικό κατάστιχο με τη διπλή ονομασία Ράστιχα ή Τελώνια. Η μετοικεσία από τον πρώτο στον δεύτερο οικισμό αιτιολογείται από την φορολόγηση μόνο γεωργικών προϊόντων και όχι κτηνοτροφικών που οφείλεται στο εύφορο τοπίο της Ράστιχας εξαιτίας του παρακείμενου ποταμού Βούλγαρη, ο οποίος εκβάλλει στην περιοχή της Αρχαίας Άντισσας. Αντιθέτως, το τοπίο της περιοχής των Τελωνίων/σύγχρονης Άντισσας είναι ξερό και άγονο, λόγω της φύσης των πετρωμάτων του δυτικού τμήματος του νησιού. Έτσι επιβεβαιώνεται η πρόσφατη μετοικεσία των κατοίκων της Ράστιχας ή Ράσκα στα Τελώνια (Φουντούλης, 1993).

Ο οικισμός των Τελωνίων διέθετε 304 χριστιανικές και 3 μουσουλμανικές οικογένειες, μαζί με τα ονόματα των επικεφαλής των οικογενειών των άγαμων και των χηρών που πιθανόν να υπήρχαν και άλλοι κάτοικοι αν λάβουμε υπόψη ότι η καταγραφή έγινε για φορολογικούς λόγους. Τα πρώτα όμως αξιόπιστα δημογραφικά στοιχεία είναι του 19^{ου} αιώνα, που προέρχονται από οθωμανική φορολογική απογραφή του 1840 τα οποία δείχνουν μια αύξηση του πληθυσμού από 374 οικογένειες το 1840 σε 700 το 1881. Το γεγονός αυτό αποδίδεται στην αύξηση των γεννήσεων, λόγω της ανόδου του βιοτικού επιπέδου της τάξης των αστών και στην οικονομική άνθιση, που παρατηρήθηκε από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα μέχρι το 1912 και θεωρείται ως αποτέλεσμα των διοικητικών, δημοσιονομικών και οικονομικών μεταρρυθμίσεων, που εφάρμοσε η Οθωμανική Αυτοκρατορία στην περίοδο του Τανζιμάτ (1839 - 1878) (Αναγνώστου, 2004).

Παρ' όλα αυτά, μια από τις κύριες αντιλήψεις, που άρχισαν να υιοθετούνται στα μέσα του 19^{ου} αιώνα, ήταν η άμεση διασύνδεση του συγχρόνου ελληνισμού με τον αρχαίο, η οποία συνεχίστηκε ακόμα και μετά την απελευθέρωση της Λέσβου το 1912. Έτσι, αρκετά επώνυμα αστών χριστιανών της εποχής ελληνοποιήθηκαν, καθώς απέβαλαν την τουρκική τους ετυμολογία ή αντικατέστησαν την τουρκική τους κατάληξη με ελληνική (Αναγνώστου, 2002). Η περίπτωση της μετονομασίας των Τελωνίων σε Άντισσα οφείλεται σε πρωτοβουλία του Ιωάννη Φωτιάδη που έγινε στις 12 - 2 - 1928 για τους παρακάτω λόγους : α) Η Άντισσα υπήρξε αρχαία πόλη, που βρισκόταν στην παραλία των Λαψάρνων ή στη θέση Οβριόκαστρο κατά τον Koldewey το 1886, πάντως εντός των ορίων της τότε διοικητικής περιοχής των Τελωνίων. β) Οι μετανάστες των Τελωνίων στις Η.Π.Α. είχαν ήδη από εικοσαετίας ιδρύσει σύλλογο με την ίδια ονομασία, δηλ. Άντισσα (Φραγκέλλης, 1995).

Στα σύγχρονα χρόνια και συγκεκριμένα από το 1912 - 2011 η Άντισσα είχε πληθυσμιακές ανακατατάξεις, εξαιτίας των προσφυγικών ρευμάτων, του φαινομένου της οικονομικής μετανάστευσης και της αστικοποίησης που παρατηρήθηκε στη δεκαετία του 1950 αλλά και των νεκρών που πολέμησαν στον Β' βαλκανικό, Α' και Β' παγκόσμιο πόλεμο όπως και στην μικρασιατική εκστρατεία. Παράλληλα, η γεωργική οικονομία της Άντισσας δέχτηκε σημαντικά πλήγματα σε αντίθεση με την κτηνοτροφική, που κατάφερε να επιβιώσει μέχρι σήμερα. Όσον αφορά τον τουρισμό της Άντισσας, οι παρατηρήσεις μας είναι αποκαρδιωτικές, γιατί δεν υπάρχουν τουριστικές υποδομές ούτε στο χωριό ούτε και στην αρχαία πόλη. Ειδικά στην Αρχαία Άντισσα η πρόσβαση είναι δύσκολη, λόγω της κακής βατότητας των αμαξιτών δρόμων της ευρύτερης περιοχής (Φραγκέλλης, 1995).

Τέλος, για πρώτη φορά από το 1981 - 2011 απογράφηκαν μόνιμοι κάτοικοι στην τοποθεσία με την ονομασία Άπαστρα (τα) ή Κούλοβα (τα) (η περιοχή, όπου βρίσκεται η Αρχαία Άντισσα), με αποτέλεσμα στις 5 - 4 - 1981 να αναγνωρισθεί αρχικά ως οικισμός, προσαρτημένος στην κοινότητα Σκαλοχωρίου και μετά να μετονομασθεί με το ΦΕΚ 709B - 23/11/1981 σε Αρχαία Άντισσα (Κ.Ε.Δ.Κ.Ε. - Ε.Ε.Τ.Α.Α, 2002). Σήμερα, στην περιοχή της Αρχαίας Άντισσας υπάρχουν μερικές εξοχικές κατοικίες (μία από αυτές είναι και η δικιά μου), ενώ το άγριο απaráμιλλο κάλλος του φυσικού τοπίου της περιοχής αποτελεί έναν μοναδικό τουριστικό προορισμό που παραμένει ανεκμετάλλευτος.

Συμπεράσματα - Προτάσεις

Με βάση τα παραπάνω που ειπώθηκαν, συμπεραίνουμε ότι η αρχαία με τη σύγχρονη Άντισσα δε σχετίζονται ιστορικά για αυτό και υπάρχει τόσο μεγάλη απόσταση μεταξύ τους. Συγκεκριμένα, το όνομα της Αρχαίας Άντισσας αναγνωρίζεται μέχρι σήμερα σε παγκόσμιο επίπεδο, μέσω της Αρχαία Ελληνικής Μυθολογίας, στους πολέμους που συμμετείχε αλλά και στη συμβολή των ανδρών της στις τέχνες και στον αθλητισμό. Αντιθέτως, το σύγχρονο χωριό της Άντισσας, ενώ φέρει το όνομα της αντίστοιχης αρχαίας πόλης, ιστορικά ταυτοποιείται με τον οικισμό «Τελώνια» που η μετονομασία γίνεται από τον Ιωάννη Φωτιάδη στις 12 - 2- 1928 για εθνικούς σκοπούς.

Τέλος, η ευρύτερη περιοχή της Αρχαίας Άντισσας, με τα ερείπια του μεσαιωνικού κάστρου των Αγίων Θεοδώρων (Οβριόκαστρο) συνθέτει ένα απaráμιλλο φυσικό τοπίο, το οποίο όμως μένει αναξιοποίητο τουριστικά, λόγω της κακής βατότητας του δρόμου, που οδηγεί σ' αυτήν, αλλά και λόγω της μη ανάδειξης του αρχαιολογικού χώρου της. Παρομοίως, και στον σύγχρονο οικισμό της Άντισσας, που φθίνει δημογραφικά και η οικονομία του βασίζεται κυρίως στην κτηνοτροφία, οι τουριστικές υποδομές είναι σχεδόν ανύπαρκτες.

Προκειμένου, λοιπόν, να ενισχυθεί τόσο το πληθυσμιακό δυναμικό του τόπου όσο και η οικονομία του προτείνονται οι εξής προτάσεις :

A) Η αποκατάσταση της κακής βατότητας των αμαξιτών δρόμων που οδηγούν στην Αρχαία Άντισσα και η δημιουργία τουριστικών υποδομών και στους δύο οικισμούς.

B) Η τουριστική προβολή του φυσικού τοπίου των δύο οικισμών αλλά και της ευρύτερης περιοχής γενικότερα, σε συνδυασμό με την αντίστοιχη προβολή των γειτονικών μεσόγειων ή παραλιακών περιοχών της Δυτικής Λέσβου.

Γ) Η πραγματοποίηση συστηματικών αρχαιολογικών ανασκαφών στην ευρύτερη περιοχή της Αρχαίας Άντισσας και η ανάδειξη του αρχαιολογικού της χώρου καθώς και της αρχαίας ιστορίας και μυθολογίας της μέσω του ψηφιακού μουσείου του Ορφέα και του Τέρπανδρου, κατά τα πρότυπα του μουσείου Ιακωβίδη στα Χίδηρα. (<https://www.youtube.com/watch?v=XtHSWAYZEcA>).

Δ) Να διοργανώνονται σε τακτά χρονικά διαστήματα φεστιβάλ αρχαίας ελληνικής μουσικής στην Αρχαία Άντισσα, όπως το διεθνές Φεστιβάλ Μουσικής Μολύβου. (<https://www.molyvosfestival.com>).

Βιβλιογραφία

Μελέτες :

Αναγνώστου, Σ. (2002). «Όψεις του ιδεολογικού και κοινωνικο - οικονομικού πλαισίου στον Μόλυβο των μέσων του 19^{ου} αιώνα και η επίδρασή τους στη ζωή και το έργο του Αργύρη Εφταλιώτη», *Σύνδεσμος Φιλολόγων Λέσβου, Δήμος Μήθυμνας, Εταιρία Αιολικών Μελετών, Ο Αργύρης Εφταλιώτης στα Νεοελληνικά Γράμματα, Πρακτικά του Επιστημονικού Συνεδρίου Μήθυμνας 27 - 29 Ιουλίου 2001, Δήμος Μήθυμνας, 141 - 162*

Αναγνώστου, Σ. (2004). *Η οικιστική εξέλιξη της Λέσβου (1462 - 1912). Η μετάβαση από την αγροτική συγκρότηση του χώρου στην αστική διάρθρωσή του*, Μυτιλήνη (Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Τμήμα Γεωγραφίας)

Αναγνώστου, Σ. (2006). «Η συμβολή των λεσχών, αδελφοτήτων και αναγνωστηρίων του αλύτρωτου ελληνισμού στη διαμόρφωση της εθνικής συνείδησης. Η περίπτωση της Λέσβου», *Ο ελληνισμός στον 19^ο αιώνα. Ιδεολογικές και Αισθητικές Αντιλήψεις (Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου, Λευκωσία 22 ως 24 - 11 - 2002)*, Καστανιώτης, 55 - 65.

Αναγνώστου, Σ. (2009). *Η πόλη και τα δημοτικά διαμερίσματα. Ιστορικά στοιχεία*, Δήμος Μυτιλήνης

Αριστείδης, Γ. (1863). *Τετραλογία πανηγυρική ήτοι λόγοι τέσσαρες απαγγελθέντες εν τη επετείω εορτή των σχολείων Μυτιλήνης τελουμένη τη 30 Ιανουαρίου εκάστου ενιαυτού*, Αθήνα

Γονιδέλλης, Α. (2012). *Ιστορία της Αρχαίας Λέσβου*, Μυτιλήνη, Αιολίδα

Γονιδέλλης, Α. (2016). *Τέρπανδρος ο Αντισσαίος, ο θεμελιωτής της Ελληνικής Μουσικής*, Εκδ. Αιολίδα, Μυτιλήνη

Δημοπούλου - Πηλιώνη, Α. (2015). *Λεσβίων πολιτεία. Πολίτευμα, θεσμοί και δίκαιο των πόλεων της Λέσβου. Αρχαϊκοί, κλασσικοί, ελληνιστικοί, ρωμαϊκοί χρόνοι*, Αθήνα Ευρασία

Καμπουρίδης, Κ. (2016). *Η Λέσβος τον 16^ο αιώνα. Οικονομία και πληθυσμός. Το οθωμανικό κατάστιχο απογραφής του 1548*, Θεσσαλονίκη, Εκδ. Κ.&Μ. Σταμούλης

Καρυδώνης, Σ. (1900). *Τα εν Καλλονή της Λέσβου ιερά σταυροπηγικά πατριαρχικά μοναστήρια του αγίου Ιγνατίου, αρχιεπισκόπου Μηθύμνης*, Κωνσταντινούπολη

Κ.Ε.Δ.Κ.Ε. - Ε.Ε.Τ.Α.Α. (2002). *Λεξικό Διοικητικών Μεταβολών των Δήμων και Κοινοτήτων (1912 - 2001)*, τόμος 1 (α - κ) και τόμος 2 (λ - ω) , Αθήνα

Κοντής, Γ. (1978). *Η Λέσβος και η Μικρασιατική της περιοχή*, Σειρά : Αρχαίες Ελληνικές πόλεις 24, Αθήνα, Αθηναϊκός Τεχνολογικός Όμιλος - Αθηναϊκό Κέντρο Οικιστικής

Σταυράκης, Α. (1850). *Η Λεσβιάς Ωδή ή ιστορικών εγκώμιον της νήσου Λέσβου μετά σχολίων και παραινέσεως και χωρογραφικού πίνακος εν τω τέλει*, Σμύρνη : Ιωσήφ Μάγνητος

Φουντούλης, Ι. (1993). *Η Περιγραφή της Λέσβου του Μητροπολίτου Μηθύμνης Γαβριήλ Σουμαρούπα (1618 - 24 - 2 - 1621)*, Μυτιλήνη, Εκδόσεις Ι. Μητροπόλεως Μυτιλήνης 10

Φραγκέλλης, Π. (1995). *Η Άντισσα*, Αθήνα

Χαρίσης, Χ., Χαρίσης, Α., Χαρίσης, Β., Durand, P. (2002). «Το Μαντείο του Ορφέα στη Λέσβο», *Αιολικά Χρονικά*, τόμος Δ΄, Μυτιλήνη, Εταιρία Αιολικών Μελετών

Χατζηβλάστης, Σ. (χ.χ.). *Λέσβος, το ελληνικό πνεύμα δια μέσου των χιλιετηρίδων,*

Διαθέσιμο στο : <http://www.stipsi.gr/hellas/lesvos/index.html>

[Πρόσβαση στις 23 - 4 - 2017]

Ιστοσελίδες χωρίς συντάκτη ή συγγραφέα :

Wikipedia, (χ.χ.). «Τελώνια», Διαθέσιμο στο : <https://el.wikipedia.org/wiki/Τελώνια>

[Πρόσβαση στις 29 - 6 - 2017]

Wikipedia, (χ.χ.) . «Λέσβος», Διαθέσιμο στο : <https://el.wikipedia.org/wiki/Λέσβος>

[Πρόσβαση στις 29 - 6 - 2017]

<https://www.molyvosfestival.com>

[Πρόσβαση στις 29 - 6 - 2017]

Βίντεο :

<https://www.youtube.com/watch?v=XtHSWAYZEcA>